

ՎԻՐԳԻԼԻՈՍԻ ԵՐԿՅԱԶԱՐԱՄԵԱԿԻՆ ԱՌԹԻԻ

(Շար. եւ վերջ)

Բ. Վիրգիլիոս վարդապետական բանաստեղծ. — Երբ Վիրգիլիոս իր վերջին «Հովուական» ներքեր կը գրէր եւ կը սկսէր հովուերգական բանաստեղծութենէն յոգնիլ, անմիջապէս մտածեց զիւցապներգական քերթուածի մը ձեռնարկել, սակայն իր նպատակին կատարելապէս համապատասխանող նիւթ չգտնելով, ան որոշեց ուրիշ ուղղութեամբ մը իր ներշնչումները պատկերացնել եւ վճռապէս մտաւ վարդապետական բանաստեղծութեան շաւղին մէջ:

Վարդապետական բանաստեղծութիւնը, որ քիչ մը պապ թուելով նորագոյն գրողներէն կ'արհամարհուի անարդարաբար, ամենամեծ համբաւ ունեցաւ ամբողջ հին ժամանակներու ընթացքին. մասնաւորապէս աղեքսանդրիական շրջանէն սկսած, ան, առաւել քան երբեք, նորեկոյթ մը նկատուելով, ընթերցասէր հասարակութեան մէջ մեծ համարում եւ պատիւ կը վայելէր: Ան աւելի դիւրութեամբ արմատ գրտաւ Հոմերի մէջ, որովհետեւ մասնաւոր հրամայք մը կը ներկայացնէր Լատիններուն, որոնց յատկութիւններուն եւ թերութիւններուն կատարելապէս կը յարմարէր՝ յազուրդ տալով անոնց լրջութեան, գրական բնազդին:

Վարդապետական բանաստեղծին համար, նիւթի յաջող ընտրութիւնը էական է. ոչինչ այնքան միակերպ եւ այնքան չոր կրնայ ըլլալ որքան խիստ մասնաւոր կամ խիստ մասնագիտական նիւթ մը: Արդ զժուար է գտնել նիւթ մը որ այս վտանգը չներկայացնէ: Փիլիսոփայական քերթուածը, ունենալով հանդերձ իր բնական զժուարութիւնները, վարդապետական բանաստեղծութեան զանազան տեսակներուն մէջ զիւրութեամբ առաջին տեղը կը զբաւէ, նիւթի հետաքրքրութեան եւ միութեան չնորհիւ: Վիրգիլիոս որ խորապէս կը հիանար Լուկրետիոսի վրայ եւ յաճախ անոր

կը հետեւէր, ապահովաբար այսպէս կը խորհէր: Բայց Լուկրետիոսի առաջնութիւնը զինքը կը նեղէր. իր այս զգացումը կը յայտնուի «Մշակականներ»-ու Բ. գիրքը վերջացնող հռչակաւոր կտորին մէջ (Մշակ. Բ. 490-502 մասնաւորապէս) ուր ան կը յայտարարէ ի միջի այլոց՝ «Երանի անոր որ գիտցաւ իրերու պատճառը» (Felix qui potuit rerum cognoscere causas) ակնարկելով այսպէս Լուկրետիոսի հռչակաւոր քերթուածին:

Զկրնալով նորէն դրել Լուկրետիոսի քերթուածը, Վիրգիլիոս դարձեալ ձեռք առաւ, իր հանճարին աւելի պատշաճ ձևի մը տակ, այն բնարանը որ իրեն ծառայած էր Հովուականներուն մէջ: ՄՇԱԿԱԿԱՆՆԵՐԸ (Georgica) խառնական երկրագործութեան քերթուածն է: Անոնք բաժնուած են չորս ԴԻՐԻ (Liber), որոնք յաջորդաբար կը խօսին՝ առաջինը (514 տող), երկրագործութեան վրայ առհասարակ, երկրորդը (542 տող) ծառաբուծութեան եւ մանաւանդ այգեգործութեան, երրորդը (566 տող) անասնաբուծութեան եւ չորրորդը (566 տող) մեղուաբուծութեան մասին:

Մշակականները աւելի ինքնատուրութիւն ունին քան թէ Հովուականները: Անշուշտ այս գործին մէջ ալ Վիրգիլիոս նախորդներ ունէր յունական գրականութեան մէջ, ինչպէս Հեսիոդոս, Արատոս, Նիկանդրոս եւ ուրիշները, բայց իրականին մէջ լատին բանաստեղծը Յոյներէն շատ շնչին փոխառութիւններ բրած է: Վիրգիլիոս իր արամադրութեան տակ ունէր նաեւ լատիններէն ընդարձակ գրականութիւն մը՝ իր ընտրած նիւթին շուրջ: Կատոն, Վերոն, որոնցմէ յաճախ օգտուած է, արձակ գրողներ են, որոնց լեզուն չափազանց չոր է եւ որոնք միայն մեծ կալուածներու մասին կը ճառեն, մինչ Վիրգիլիոս, ամէն բանէ առաջ,

փոքր կալուածները նկատողութեան կ'առնէ: Ուրեմն գործին ընդհանուր յատակագիծը, անոր յօրինուածքը, յօրինուածք մը որ խիստ գիտական եւ հմտալի է, նմանութեան եւ հետեւողութեան որ եւ է հանգամանք չունին: Ասկէ զատ, գործը, իր ամբողջութեան մէջ, բոլորովին ազգային գոյն մ'ունի. ան գեղջկական իտալիոյ քերթուածն է, ա'յն իտալիոյ որուն ներշնչուած գովքը կ'ընէ Վիրգիլիոս Բ. Գրքին հռչակաւոր մէկ էջին մէջ (136-176 տող) եւ որուն այնքան լաւ յատկանշած է ինքնատպու-թիւնը: Ահաւասիկ այդ էջին քանի մը տողերը՝

«Բայց ո՛չ Մարաց խիտ անտառներ՝ իրենց հո-
ղով բեղմնաւոր,
Ո՛չ սէգ Գանգէս, ո՛չ ալ Հերմուս՝ ոսկաւազով
բեռնաւոր
Խալիիան չե՛մ չե՛մ արժեր, ո՛չ իսկ Բակտրիա,
Հնդկաստան
Կամ Պանֆայան՝ որուն պարարտ դաշտերն ա-
ռատ խումկ կուտան:

(Մշակականֆ, Բ. Գիրք, տող 136-139)

Իտալական գիւղը, մանաւանդ իր ծննդա-վայրը՝ Պոյի եւ Մինկիոյի եղերքը գտնուող հողամասը, ինչպէս եւ հարաւային իտալիան է որ բանաստեղծը կը տարփողէ երկիւղածու-թեամբ: Իտալացի ազարակապետը, իտալացի երկրագործն է որ ան կը ներկայացնէ, անոր բոլոր բնորոշող գծերով, կրօնասիրութեամբ, — «in primis venerare Deos» «նախ պաշտել աստուածները» (Մշակ. Ա. 338) — յամառ աշխատութեամբ, անսահման համբերութեամբ. ահա ասոնք են առաքինութիւնները գիւղացւոյն որ ստիպուած է չարունակ, ամեն օր մաքա-սիլ բնութեան հետ, ճիշդ նման «նաւավարին», որ գետի հոսանքն ի վեր կ'ելլէ: Վիրգիլիոս կը նկարագրէ գիւղացւոյն ընտանեկան կեանքը անոր խոտամբեր հաճոյքներով, անոր գեղջ-կական տօները, որոնց ընթացքին ան հանգիստ կուտայ իր մտքին կծու սրամտութիւններով, եւ իր մարմինը կը հանգչեցնէ կամկար զրօ-սանքներով: Եւ ահա այսպէս «Մշակականներ»ը ընթերցողը կը հեռացնեն կարգ մը «Հովուա-կան»ներու Արկադացիներէն:

Վարդապետական բանաստեղծութեան դրժ-ուարութիւնը կը կայանայ բանաստեղծութեան եւ ուսուցումի պահանջները հաշտեցնել կարե-նալուն մէջ: Ոչ մէկ աշխատանք աւելի փա-

փուկ եւ յաճախ աւելի ամուլ է քան այս: Վիր-գիլիոս, հետեւելով Լուկրետիոսի օրինակին — թէպէտեւ վերջինս այնքան վարդապետական չըլլայ որքան ինք, — սքանչելապէս ցոյց տը-ւած է թէ ի՞նչ դիւրութեամբ իսկական հան-ճարը կրնայ յաղթել այդ դժուարութեան: Ան իր աշխատութեան մէջ ի յայտ կը բերէ ոչ միայն գրքերէ հապճեպով քաղուած հմտու-թիւն մը, այլ եւ կը սիրէ դիմել իր անձնական փորձառութեան: Համեստօրէն յայտարարելէ յետոյ թէ՛

Զեմ յաւակնիր տաղերուս մէջ պարտեկել ողջ բրնուքիւնն,

Թէ ունեմամ հարիւր լեզու, հարիւր բերան իսկ խօսուն:

(Մշակ. Բ. 42 եւ 43)

Վիրգիլիոս յաճախ կը գործածէ ego vidi (եւ տեսայ, տեսեր եմ), dicam (կ'ըսեմ, պիտի ըսեմ), եւ կամ փորձառութեան վրայ հիմնուե-լով՝ videas (կը տեսնես, պիտի տեսնես), poteris (պիտի կրնաս), si respicies (եթէ նը-կատես, նայիս) եւ նման բառեր որոնք անձ-նական հմտութիւն ցոյց կուտան: Բանաստեղ-ծը չի վարանիր մանրամասնութիւններու մէջ մտնել. ան կը թուէ, ոչ միայն իբր բանաս-տեղծ, այլ եւ իբր բանփրօն երկրագործ, հո-ղի զանազան տեսակները. յաճախ գեղջկական անուններով կը յիշէ գիւղացւոյն գործիքները, ամենաճշգրիտ լեզուով կը վերլուծէ աղնուա-ցիկ յովատակին յատկութիւնները: Միեւնոյն ժամանակ, ան իր նկարագրութիւններուն տը-ւած է բանաստեղծական ամենապզտիկ ձե-ւերը՝ առանց կեղծ պերճութեան: Երբեմն ան կը զանգատի թէ «որքան դժուար է այս փոքր բաներն աղնուացնելը», բայց եւ այնպէս ան զանոնք կ'աղնուացնէ առանց ալլափոխելու: Հեռու աղեքսանդրիականներու — ինչպէս օրի-նակ՝ Արատոսի — չորութենէն, Վիրգիլիոս երբեք չէ ձգտած կեղծ հետորականութիւնով մը կամ արտայայտումի նրբութիւնով մը ինք-զինք արժեցնել:

Հովուականները կը թոյլատրէին զգալու Վիրգիլիոսի ներշնչումներուն ընդարձակու-թիւնն ու զօրութիւնը, Մշակականները շատ աւելի լաւ զգալ կուտան զանոնք: Բանաստեղծը առանց լքելու մասնագիտական պատուէրները, հորիզոնը կ'ընդլայնէ եւ մտքի առջեւ կը բա-

նայ ընդարձակ հեռանկարներ: «Գարնան պէտք է տնկել որթը» ըսելով Վիրգիլիոս այս մեկնման կէտէն կը բարձրանայ մինչև կեանքի ծագումը երկրագնդի վրայ, մինչև աշխարհի եւ մարդկութեան դարունը: Բայց ու չեղում չէ այլ վարպետութեն կատարուած ընդլայնում մը՝ այնքան լաւ առաջնորդուած, այնքան հմտութեն եւ աստիճանաբար մէջ բերուած, որ նիւթի բռնութենէն կը սերի, եւ ան կարծես պիտի պակսէր եթէ բանաստեղծը վերջին ըսպէն զայն ջնջած ըլլար՝ մեթաֆի խղճահարութենէն եւ կամ սեղմարանութեան չափազանցուած սէրէն զբոլուած: Այսպէս այս քերթուածը, որ ամէն բանէ առաջ նուիրուած է դաշտին, ամէն տեղ ցոյց կուտայ բնութիւնը եւ անդալապէս կը մօտենայ Լուկրետիոսի մեծ քերթուածին: Ասկէ դատ, ոչ միայն Վիրգիլիոս մեծութեան բնազդն ունի, այլ եւ իր սիրող հոգիին գործը կը յայտնուի ամենափոքր առիթով եւ կը թաթաւէ իր ամենափոքր ոտանաւորը: Ան անշունչ բնութեամբ չի դռնանար. ո՛չ միայն զիւղացին, փոքր ազարակապետը կամ փոքր կալուածատէրը միշտ իր մտքին առջև է՝ ըլլայ երբ ան կը նկարագրէ անոր աշխատանքներն ու բարքերը, ըլլայ երբ ան ուղղակի անոր կը գիմէ իր պատուէրներն անոր մտքին մէջ՝ դրոշմելու համար, այլ եւ բոլոր ընտանի անասուններն իրենց տեղն ունին իր քերթուածին մէջ՝ ձիէն սկսած մինչև շունն ու եղը: Վիրգիլիոսի համակրութիւնը կը տարածուի բոլոր անասուններուն, բայց ան մասնաւոր ուշադրութիւն կը դարձնէ մեղուներու հասարակապետութեան վրայ, որոնք «այնքան փոքր էակներու տեսարան» մը (*admiranda tibi levium spectacula rerum*) կը ներկայացնեն եւ որոնք նոյնքան արիութիւն ցոյց կուտան երբ պարսը՝ ծաղկաքաղի ելլելով «պայծառ օդին մէջ ամառուան կը լողայ», որքան երբ «մեծ սիրտն իրենց» պատերազմի կը մղէ զիրենք՝ «պետերու առաջնորդութեամբ»:

Լուկրետիոս Վիրգիլիոսին սորվեցուցեր էր վարդապետական քերթուածները զանազան դրուագներով պէսպիսելու եւ կենդանացնելու արուեստը, ան սորվեցուցեր էր նաեւ այդ երեսութեան միջանկեալ դրուագները ճարտարօրէն ընտրելու եւ ինքնարեւարար նիւթէն ծագում առնել տալու աւելի գծուարին արուեստը: Մշակակամներու մէջ աստ անդ երեւցող դրուագները շեղումներ չեն ուրեմն, եւ ոչ ան-

կապ յարադրութիւններ կամ կցուածոյթներ: Այդ դրուագները, աւելորդարանութիւններ ըլլալէ շատ հեռու, սքանչելապէս կը բացատրեն բանաստեղծին նպատակը: Նման դրուագներ են Խոալիոյ գովքը (Բ. 136-176), Դաշտային կեանքի ներքոյ (Բ. 349-3839, Կիլիկիոյ ծերունոյն դիտագը (Դ. 116-148), Արիստէոսի դրուագը (Դ. 317-452) եւ ուրիշ մէկ քանիներ՝ նուազ կարեւոր:

Ըստ վաղեմի աւանդութեան մը, Վիրգիլիոս իր Մշակակամները սկսած է Մեկենասի խորհրդով. վերջինս, այս պարագային ուրիշ բան չէ եղեր եթէ ոչ Ոկտաւիանոսի թարգմանը, որ կը փափաքէր երկրագործութեան ճաշակը նորոգել: Ինչ որ ալ ըլլայ այս աւանդութեան արժէքը, անհերքելի է որ նման անկեղծ ներշնչումով քերթուած մը, ամէն բանէ առաջ՝ բանաստեղծի հանճարին ինքնարուի արտադրութիւնն է: Մշակակամքը գաղափարած աւալ գործ մը ըլլալէ աւելի գեղարուեստական երկ մըն է: Պէտք է աւելցնել որ անոր հրատարակութիւնը չծառայեց երկրագործութեան վերածնունդին: Գեղջկական Խոալիոյ նախկին բարքերը, այն միջոցին ուր Վիրգիլիոս զանոնք կը փառաբանէր, կը սկսէին արդէն յիշատակէ դատ ուրիշ բան չըլլալ, եւ ոչինչ կարող էր անոնց ներշնչել այն ուժը, այն եռանդը զոր կորսնցուցած էին:

Գ. Վիրգիլիոս դիւցազներգակ բանաստեղծ — Լատիններու ամենամեծ տենչանքն էր յունական մեծ դիւցազներգութիւններու դէմ՝ աղգային դիւցազներգութիւն մը հանել: Սակայն Իլիականն ու Ոդիսականը, ինչ որ ալ ըլլայ անոնց ծագումը, արտադրութիւններն են ժամանակի մը եւ միջավայրի մը որ խիստ տարբեր են այն ժամանակէն եւ միջավայրէն ուր կ'ապրէր ու կը գրէր Վիրգիլիոս: Աղեքսանդրիական բանաստեղծները, որոնք սրամտութիւնն ու նրբութիւնը ծայրայեղութեան աստիճանին կը տանէին, եւ առաջին լատին բանաստեղծները, որոնց արուեստը, ընդհակառակն, տակաւին բաւական չէր մշակուած, անկատար կերպով յաջողած էին շարունակել դիւցազներգութեան աւանդութիւնը: Վիրգիլիոս կրցաւ գիտական դիւցազներգութեան տիպար օրինակը տալ իր *Ենէականով*:

Իր առաջին ճարտարութիւնն եղաւ նիւթի ընտրութիւնը. բաւական վարանումէ յետոյ, ան կանգ առաւ Ենէոսի աւանդալէպին վրայ:

Այսպէսով ան խոյս կուտար երկու վտանգներէ որոնցմէ իր նախորդներէն ոչ մին կրցեր էր խուսափիլ. նէվիոս եւ Եննիոս ստեղծած էին պատմական քերթուածը, որ ազգային շահեկանութիւն մը բովանդակելով հանդերձ միութիւն չէր պարունակեր եւ հաւանականութիւնը կը զոհէր սքանչելիին: Կատուղոսի դպրոցին բանաստեղծները հետեւած ըլլալով աղեքսանդրիականներուն, կը նախադասէին զիցարանական կարճ հրաշափէպեր գրել, որոնք, այժմէականութենէ բոլորովին զուրկ ըլլալով, միայն ներհուն ընթերցողներուն մատչելի էին: Ենէոսի արկածները պատմելով, — աւանդավէպ որ նախօրօք հնարուած եւ ժողովրդականացուած էր Յոյներէն, յետոյ, բաւական կանխէն մշակուած եւ բնորոշուած էր Հոմեր մէջ, — Վիրգիլիոս, մէկ կողմէն՝ կ'ապահովէր բոլոր առաւելութիւնները զոր կը ներկայացնէ աւանդավիպական նիւթ մը, միւս կողմէն՝ կատարելապէս գոհացում կուտար հոմէական հայրենասիրութեան: Իր ներշնչումը ծնունդ կ'առնէ ուրեմն երկու աղբիւրներէ՝ մին յունական եւ միւսը բոլորովին ազգային:

Ենէականը, որ բաղկացած է տասներկու Գրքերէ կամ Երգերէ եւ իւրաքանչիւր երգ կը բովանդակէ, միջին հաշուով, ինը հարիւր տող, յայտնապէս կազմուած է հոմերական քերթուածներու փոխարարներովեամբ: Ճարտար կառոյցը մը թոյլ տուած է Վիրգիլիոսին, իր առաջին վեց երգերուն մէջ, ուր պատմուած են Ենէոսի ծովային արշաւները, վերաբրտագրել Հոմերոսի վերագրուած Ոսիսականին յատակագիծը, իսկ վերջին վեց գրքերուն մէջ (Ենէոսի խալիա հաստատումը), Իլիականի յատակագիծը: Ենէոս հալածուած է Յունոնի ատելութենէն, բայց պաշտպանուած՝ Աստղի մայրական սիրով: Հրաշային ուրեմն առաջին դասականն է քերթուածին, Վիրգիլիոսի աստուածները Հոմերոսի աստուածները չեն բոլորովին, կը տեսնուի որ անոնք աւելի փրկաստիպական եւ աւելի խոհուն ժամանակի մը կը պատկանին, բայց պատահարներու մասնակցութեան բաժինը կը մնայ նոյնը: Ասկէ դատ, Ենէականի գրեթէ առողջ անձերէն ոմանք հոմերեան հերոսները կը յիշեցնեն. այսպէս Տուրնուսը միաժամանակ Աքիլլէոսի եւ Հեկտորի դէմքը կը պատկերացնէ, եւ շատ մը մանրամասնութիւններ մեծ հնարամտութեամբ առնուած են Իլիականէն եւ Ոգիսականէն: Հոմերոսէն յետոյ եկող գիւցաղ-

ներգակ բանաստեղծները նուազ օգտագործուած չեն. այսպէս կ'ենթադրուի թէ Բ. Երգը մեծ մասամբ ներշնչուած է Պիսանդրոսէն, նոյն իսկ աղեքսանդրիական գրականապէս ամուլ բանաստեղծները ծառայած են Վիրգիլիոսի գործին: Յունական գրականութեան բոլոր շրջաններն օգտագործած է Վիրգիլիոս, բայց հակառակ այս բոլորին լատին բանաստեղծը կը մնայ ինքնատիպ, նոյն իսկ իր փոխառութիւններուն մէջ, բոլոր փոխառութիւնները նորագելու, վերաշինելու զմայլելի ձեւով օժտուած ըլլալով:

Այս քերթուածը — Ենէական — որ յունական աղեքսութիւնը կը կրէ իրապէս, ինչպէ՞ս կ'ըլլայ որ միեւնոյն ժամանակ ազգային դրօշմ կը կրէր Հոմերոսիցինքու համար: Ենէոսի աւանդավէպը բաւական կանխէն ընդունուած էր Հոմեր մէջ, եւ առաւել կամ նուազ համաձայնուած էր Հոմուրոսի աւանդավէպին հետ. Վիրգիլիոսէն մօտ երկու հարիւր տարի առաջ Նեվիոս եւ Կատոն անոր մասին խօսած էին արդէն: Առանց Հոմուրոսի աւանդավէպին չափ ժողովրդական ըլլալու, ան ընդհանրապէս ճանչցուած եւ ընդունուած էր: Վիրգիլիոսի ժամանակ մասնաւոր հետաքրքրութեան առարկայ էր զարձեր ան, որովհետեւ Յուլիոսներու գերդաստանը ինքզինք սերած կը համարէր Ենէոսի որդի Իուլիոսէ: Վիրգիլիոս կը տարփողէր միաժամանակ հոմէացի ժողովուրդին եւ Օգոստոսեան հարստութեան նախնական ծագումը: Վիրգիլիոս Տրովադացուց, այսինքն օտար տիրողներուն, չէր զոհեր Լատիումի նախկին բնիկ ժողովուրդները. ընդհակառակը ան ցոյց կուտայ որ Փուլիացիներուն վիճակուած էր ձուլուիլ Լատիններու մէջ որոնց հետ ամուսնութիւններ կը կնքէին, եւ այս խառնուրդէն էր որ պիտի կազմուէր խալական ազգութիւնը: Ենէոս իր հետ կը բերէր իր պաշտամունքներն ու աստուածները, մինչ զէնքերու փառքը Լատինոսի եւ իր հօգատակներուն բաժին պիտի մնար՝

Չեզ կուտամ դիֆ ու կրքոն, զէ'նֆն ալ Լատինոս
իւմ աներոջ.
(Ենէակ. ԺԲ. 192)

Ենէականը լոկ ազգային քերթուած մը չէ, ան կրօնական բանահիւսութիւն մըն է միանգամայն. եւ արդէն ոչինչ այնքան ազգային էր Հոմեր մէջ որքան կրօնը: Ենէականի իականական նիւթն է, Ենէոսի արշաւանքին շնոր-

հիւ Տրովադայի աստուածներու հաստատումը Իտալիոյ մէջ, որոնք վերջ ի վերջոյ Հոսմի աստուածները պիտի ըլլան:

Եթէ քերթուածը, իր ամբողջութեան մէջ, հայրենասիրական մեծ շահեկանութիւն ունի, պէտք է նկատել որ այս ազգային ներկարագիրը մասնաւորապէս կը շեշտուի վերջին վեց գրքերուն մէջ, որոնց Վիրգիլիոս աւելի մեծ կարեւորութիւն կուտար, ըսելով՝ ... Կը ծընի մէջըս մեծագոյն իրերու կարգ, Կը սկըսիմ գործ մեծագոյն.

(Ենէակ. Է, 44—45)

Եօթերորդ Գրքէն սկսած քերթուածին բեմն է Իտալիա, ուր Վիրգիլիոս կը ջանայ Իտալիոյ բոլոր ժողովուրդներու զլխաւոր ներկայացուցիչները ցոյց տալ: Ան կրցածին չափ օգտուեր է լատինական հին աւանդութիւններէն, որոնք բաւական խեղճ ու անշուք էին. յաճախ դիմած է նաեւ լատին պատմութեան զանազան շրջաններուն: Ենէոսի Դժոխք իջնելը բանաստեղծին առիթ կուտայ աչքէ անցընելու այդ պատմութեան բոլոր մեծ անձնաւորութիւնները. այս կարգի հնարամտութիւններու լաւագոյններէն մէկն է Ենէոսի Եվանդրոսին տուած այցելութեան դրուագը, զոր բանաստեղծը սքանչելապէս կը նկարագրէ երեսուն երեք տողով (Ենէակ. Է, 337 — 369):

Ենէականը, ինչպէս անոր հին մեկնիչները կը սիրէին նկատել տալ, զիտութեան եւ հմտութեան միացումէն սիրած երկ մըն է. Վիրգիլիոս, զայն յղանալու եւ յաջողութեամբ աւարտելու համար, պէտք էր ունենար ոչ միայն խոր ծանօթութիւն յոյն բանաստեղծներու եւ իրմէ առաջ ծաղկած լատին գրողներու, այլ եւ հին աւանդապէսներու, հին հաւատքներու, հին բարքերու: Եթէ սակայն միայն այս արժանիքն ունեցած ըլլար, ան պիտի դառնար լոկ աղեքսանդրիական ճաշակէն ներշնչուած լաւագոյն քերթուածը. բայց արդէն շեշտուեցաւ որ ան ունէր նաեւ հայրենասիրական եւ կրօնական մեծ շահեկանութիւն մը: Ասկէ դատ Վիրգիլիոս, առանց Հոմերոսի չափ կեանքն արտագրելու եւ

ուժգին իրականութիւն ունեցող անձեր ստեղծելու ձիրքով օժտուած ըլլալու, երեսուն կուգայ իրր վարպետ՝ կրքերու նկարագրութեան եւ նկարագիրներու վերլուծումին մէջ: Երկու խոշոր յատկութիւններ որ կը պահպէին հին գրողներու եւ մանաւանդ Հոմերոսի մէջ, եւ որոնք Վիրգիլիոսը կը մօտեցնեն նորագոյն գրողներուն, որոնց պետը կը համարուի ան իրաւամբ: Ոմանք մեղադրած են թէ «Ենէական»ի զլխաւոր դերակատարը, Ենէոս, քիչ մը պաղարիւն է. արդար ըլլալու համար, պէտք է շատ մօտէն չբաղդատել Ենէոսը Հոմերոսի դերակատարներուն հետ եւ յիշել որ Վիրգիլիոսի համար, Ենէոսը, ամէն բանէ առաջ՝ բարեպաշտ, աստուածներու հնազանդ ծառայ մըն է. եւ այսպէս կը բացատրուին իր նկարագրին որոշ կէտերը, որոնք յաճախ իրր թերութիւն կը նկատուին: Հակառակ ասոր, կարելի է ընդունիլ որ այդ անձնաւորութիւնը, իր ամբողջութեան մէջ, միութեան, միատպութեան կատարեալ դրոշմը չի կրեր: Ճշմարիտ է նոյնպէս որ երկրորդ կարգի անձերը շատ ազօտ են եւ անորոշ. այս տեսակին կը վերաբերին, օրինակի համար, Ենէոսի ընկերները: Սակայն կան զէմքեր ալ որ խիստ լաւ զծագրուած են, առանց մէջ նկատելի են Տուրնոս եւ Մեղանկոս: Պէտք է ընդունիլ որ Վիրգիլիոսի հանճարը նուազ ընդունակ է զօրաւոր ճշգրտութեամբ տողորուած ազգու եւ աննական հերոսներ ստեղծելու: Ան ընդհակառակն կը գերազանցէ փափուկ յոյգերու եւ մանաւանդ սիրոյ նկարչութեան մէջ, զորս կ'արտայայտէ իրենց ամբողջ տենչով եւ ամբողջ աստուածութեամբ: Եւրիպիդէս, որ այս սեռին մէջ մեծ վարպետ մըն էր Յոյներու մօտ, Վիրգիլիոսի Դիդոնէն աւելի լաւ ուսումնասիրուած եւ աւելի կենդանի նկարագիր մը չէ տուած: Վիրգիլիոսի հոգին անսահման խորութիւն մը ունի համակրութեան եւ խանդաղատանքի. ան կը յուզուի մարդկային բոլոր դժբախտութիւններու առջեւ: Ի՞նչ աւելի հոգեյոյգ է քան Պրիամի մահը, զոր Ենէոս կը պատմէ Բ. Գրքին մէջ (526—263):

Ահա Պոլիտ, որդի Բշուառ Պրիամին որ, Պիւոսի

Զեռէն փախած, մէջէն նետից եւ Բշնամեաց հրքոսի,

Սիւնաշարի տակէն, պարապ սըրահներէն կուտայ խոյս՝

Վերադարձած: Բոքրո՞ւ Պիւռոս՝ ձեռքը սրբով մահագոյժ՝
 Կը հասնի բայց, գայն կը բռնէ ու կը խոցէ նիզակով:
 Երբ վերջապէս տրդան հասաւ իր սիրելի ծնողաց բով,
 Ինկաւ ու իր հոգին փըչեց՝ արիւնին մէջ յորդահոս:
 Յայնժամ Պրիամ, քէպէտ անոր ալ կը սպասէր մահը հոս,
 Ա՛լ չըկրցաւ ինքզինք բռնել, գսպել ցատումն ու ձայնն իր՝
 «Ա՛խ, գոչեց ան, քու ռիւրիդ դէմ եւ գործիդ այս ժըպիրի,
 «Դիք (եթէ կայ երկնիքի մէջ Արդարութիւն, Դատաստան),
 «Թող որոշեն ու քե՛զ արժան շընորիք, քոշակ ու վարձք տան.
 «Քե՛զ, որ աչքիս առջեւ որդւոյս մահը տեսնել տըւիր ինձ,
 «Քե՛զ, որ մահուան տեսնով հոր մը աղտեղեցիր դէմքը ջինջ ...
 «Ափիլէսն իսկ, որմէ կ'ըսես՝ սրտելով՝ քէ սերած ես,
 «Հանդէպ ոսոխ իր Պրիամին չըվարուեցաւ քեզի պէս,
 «Ան չըմբժեց պաղատողիս իրաւունք եւ ապագայ,
 «Եւ Հէկտորիս դին ինձ բաշխեց, զիս ալ դրկեց դէպ իմ գահ»:
 Այսպէս գոռաց ծերունին եւ անվընաս մէկ անգոր նետ
 Արձակեց, գոր պըղինձն իսկոյն խոպոտ ձայնով մըղեց ետ.
 Նետը մընաց ի գուր կախուած վըրան կումբին վահանի:
 Պիւռոս ըսաւ՝ «Եբբ բանքեր այս բոլորը, ծերունի՛,
 «Գընա՛ պատմել Պիլիտայի որդւոյն՝ հորըս: Մի՛ անփոյթ
 «Ըլլար անոր ալլատերումն պատմել ՚ւ արարքն իմ անգուր:
 «Այժմ մեռի՛ր»: Այս ըսելով ան քաշկռտեց դէպ խորան
 Դողահար ծերն, որ կը սահէր մէջն իր որդւոյն յորդ արեան.
 Զախով բռնեց անոր մագէն, աջովն ալ իր բոցանշոյլ
 Սուրբ քաշեց, մինչեւ կոթը մըխեց անոր կուշտը քոյլ:
 Այսպէս եղաւ վերջ Պրիամի՝ այսպէս բախտին իր վախճան,
 Դիտեց Տրովան՝ հըրոյ նարակ, Պերգաման ալ ցիր ու ցան.
 Ա՛ն որ ազգ ու երկիրներու Ասիոյ էր հըգօր պետ,
 Հիմա հողին վրայ երկարած է մեծ իրանն իր անպէտ.
 Գըլուխն ուսէն էր բաժնըւած եւ մարմինն ալ անանուն,
 Յանկարծ սոսկում մ'ահռելի, ողջ անձըս պատեց այդ պահուն,
 Ապշած՝ իսկոյն միտքըս ինկաւ պատկերն իմ հոր սիրելի՝
 Երբ, տարեկից անոր՝ արքան տեսայ վէրքով քստմենի
 Անշնչացած. յիշեցի ե՛ւ կըրիգուաս միս-միմակ,
 Ե՛ւ քալանուած տունըս ե՛ւ իմ փոքրիկ Յուլին խեղն վիմակ ...

Վերգիլիոսի այս գլոխութիւնը իր ստեղծագործութիւններէն սմանց անբաղդատելի հմայք մը կուտայ. ան կը բացատրէ այն նախասիրութիւնը զոր բանաստեղծը ցոյց կուտայ երիտասարդ քաջերուն հանդէպ, զորս ծաղիկ հասակնուն մէջ, ինչպէս Պալլաս, Լաուսոս, Նիսոս եւ ուրիշներ, մահուան մահագաղը կը հնձէ. այդ գլոխութեամբ թաթա-

ռած է ամբողջ քերթուածը. ան է որ ներշնչած է այն բոլոր սրտաշարժ եւ վսեմ անցքերը որոնցմով լեցուն են ինկականի էջերը:

Վերգիլիոսի հոգւոյն զիւրազգածութիւնն ու մեհութիւնը կը նկատուի նաեւ Զ. Գրքին մէջ, երբ Ենէոս Դժոխք կ'իջնէ: Այս դրուագը բացարձակապէս անհրաժեշտ չէր քերթուածին, բայց ատով Վերգիլիոս ուզած է իր բա-

բոյական եւ իմաստասիրական գաղափարներուն էական մասերը պարզել ընթերցողին: Այս Զ. Գրքին մէջ կարգ մը մուծ կէտեր եւ քանի մը անկապակցութիւններ նշմարուած են, առնց պատճառ կրնան համարուիլ նախ ա՛յն որ Վիրգիլիոս չէ կրցեր զայն վերջին անգամ մը նայիլ, եւ երկրորդ ա՛յն որ բանաստեղծը փորձած է մէկ կողմէն հին կրօնական աւանդութիւնները եւ միւս կողմէն յունական փիլիսոփայութեան շնորհիւ տարածուած նոր հաւատալիքներն իրարու հետ հաշտեցնելով ի մի ձուլել: Բայց ան կրցեր է իր ժամանակի ամենաբարձր ըզմանքները սքանչելապէս թարգմանել. նոյն իսկ երբեմն բանաստեղծը իր ժամանակէն աւելի հեռուն ալ թափանցած է: Վիրգիլիոս արդարեւ ընթերցողը կը հասցնէ այն կէտին ուր, հին միտքը կամովին, հասունցած՝ փորձառութենէն, լուսաւորուած, փիլիսոփայութեան շնորհիւ գտուած, մարդկութեան բնագոյներու եւ նոր կարիքներու զգացումով լի, ձեռք կը կարկառէր նոր սգին, նոր մտքին: Վիրգիլիոսի այս բարոյա-փիլիսոփայական վարդապետութեան եւ բանաստեղծական թոխչներուն մէջ, անոր մեկնիչներէն ոմանք քրիստոնէութեան արշալոյսը տեսած են եւ կամ ա՛նոր տանող ճամբան:

Ենէականը, իր ամբողջութեան մէջ, վերջացած էր երբ Վիրգիլիոս մեռաւ. բայց տակաւին շատ մանրամասնութիւններ վերաքննելի էին եւ նոյն իսկ կարգ մը տողերու շափականութիւնն ու առողանութիւնը վերբնուեցելի էին՝ ըստ հեղինակին: Արդարեւ Վիրգիլիոս ձեւի կատարելութեան այնքան նախանձախնդիր էր որ, իր հիւանդութեան ժամանակ, ուղեց Ենէականի ձեռագիրն այրել. բարեբախտաբար բարեկամներ արգիլեցին այդ ոճիրին գործուիլը եւ բանաստեղծին մահէն յետոյ կեսարի պահանջումով մարդկութեան պատիւ բերող այդ զլուխ գործոցը հրատարակուեցաւ Վարիուսի եւ Պլուտիոս Տուկկայի խնամքով:

★

ՎԻՐԳԻԼԻՈՍԻ ՀԱՆՃԱՐԸ. — Վիրգիլիոսի հանճարին էական գիծը անոր զգայականութիւնն է՝ ինչպէս յիշուեցաւ արդէն նախորդ տողերուն մէջ: Անոր առաջին գործերէն իսկ,

իր ժամանակակիցները նկատած էին անոր այդ զլխաւոր յատկութիւնը եւ ճիշտ ատոր համար սիրած էին նորածիլ բանաստեղծը: Որտիոս, Վիրգիլիոսի բանաստեղծութեան մասին խօսելով, դայն կը գովէր «փափուկ, փափկազգաց, գողար, ախորժելի, սրամիտ, վայելուչ» եւ այլ վերադիրներով /molle atque facetum/: Այս յուզումի եւ համակրանքի ձերքը, որով, աւելի քան ուրիշներ, օժտուած էր Վիրգիլիոս, եւ որ կը յայտնուի արդէն շուրջալսաններու եւ Մշակականներու մէջ, լիովին երեւան կուգայ Ենէականի տառերկու Գրքերուն մէջ:

Ինչ որ մասնաւորապէս կը յատկանշէ Վիրգիլիոսը, այն խոհուն արուեստն է որով ան իր անկեղծ եւ խոր ներշնչումները միշտ բարձր կը բռնէ, կը դառաւորէ ու շօշափելի կը դարձնէ: Այս արուեստը կը տեսնուի իր գիտուն յօրինումին, նկարագիրներու խոր ուսումնասիրութեան եւ ճարտար փոխառութիւններուն մէջ: Վիրգիլիոս, ինչպէս յիշուեցաւ, շատ փոխառութիւններ է բեր ո՛չ միայն Յոյներէն, այլ եւ լատին հին բանահիւսնէն, մանաւանդ Ենիոսէն եւ Լուկրետիոսէն: Բայց ինչ որ ան իւրացուցեր է, անճանաչելի դառնալու աստիճան կերպարանափոխեր է. Վիրգիլիոս նոյնքան ինքնատիպ է երբ ուրիշէն բան մը փոխ կ'առնէ եւ կամ մէկին կը նմանի, որքան երբ ինքը կը ստեղծէ:

★

ՎԻՐԳԻԼԻՈՍԻ ՈՃԸ, ՏԱՆԱՋԱՓՈԹԻՒՄԸ. — Կիկերոն լատիներէնի արձակ ոճը գերադոյն կատարելութեան հասցուց, Վիրգիլիոս նոյն դերը կատարեց բանաստեղծական լեզուին մէջ: Ըսուեցաւ արդէն թէ ան իր բոլոր երկերը խղճամիտ խնամքով կը յղկէր: Ենէականին մէջ, ի պահանջել հարկին, ան կրցեր է իր երկու նախորդներուն՝ Ենիոսի եւ Լուկրետիոսի փայլն եւ ուժը պահել, բայց ան ունի աւելի քան մը որ նախորդ լատին բանաստեղծներուն կը պակսէր, ճաշակի եւ ներդաշնակութեան ամէն տեսակ յատկութիւնները: Իր ոճին յարատեւ կատարելութիւնը բնաւ չի նեղեր բանաստեղծը յանդուգն յօրինումաճքներ ընելու:

Վիրգիլիոսի տաղաչափութիւնը աննման է: Լուկրեհիոսի վեցոսնեան տակաւին շփոթ է եւ բաւական դանդաղ. Կատուղոսի քերթողութիւնը վաղնջականութեան մնացորդներուն կը միացնէ չափազանցուած աղեքսանդրիականութեան մը նրբութիւնները: Վիրգիլիոս չափականութեան բնածին զգացումն ունի. իր ոտանաւորը, հրաշալիօրէն ճկուն, ամէն ձեւ կը ստանայ եւ կ'արտայայտէ յուզումի եւ մտքի բոլոր նրբագոյն աստիճանները: Լատին բանաստեղծներէն միայն Ուիլղոս (43 Ն. Ք. Ք.—18 Յ. Ք.) պիտի հաւասարէր յետոյ Վիրգիլիոսի ոճին զեղեցկութեան, բայց առանց երբեք անոր բազմազանութիւնն ունենալու:

Վիրգիլիոսի տաղաչափութիւնը կատարեալ եւ անսայթաք վեցոսնեայ է. այս աեսակ քերթուածներու մէջ զործածուած չափերը կամ ոտքերն են՝ Ստեփն (Dactylicus, այսինքն երկար, կարճ, կարճ, համբոյր (spondiacus, այսինքն երկար, երկար) եւ մեծասար (trochaeus, այսինքն երկար, կարճ) վանկեր: Վիրգիլիոսի վեցոսնեային մէջ առաջին չորս ոտքերը կամ ստեղն եւ կամ համբոյր են, բայց աւելի յաճախ այդ երկու ոտքերը խաչաձեւուած են, հինգերորդ ոտքը միշտ ստեղն է, վեցերորդը՝ մեծասար է եւ կամ համբոյր:

ՎԻՐԳԻԼԻՈՍԻ ԳՈՐԾԻՔԸ.— Իր ներշնչումներն ու գաղափարներն արտայայտելու համար Վիրգիլիոսի կիրարկած գործիքը լատին լեզուն է: Ծանօթ է որ լատիներէնը, ինչպէս հին յունարէնը, հին հայերէնը, հին սլաւերէնը, հին գերմաներէնը, սանսկրիտը, գէնտերէնը կը պատկանին հնդեւրոպական լեզուախմբին: Լատիներէնի ամենահին յիշատակարանը գտնուեցաւ 1899ին, նախկին Ֆորումի այն մասին մէջ ուր աւանդութիւնը Հռոմուլոսի դամբանը կը գետեղէ. այդ դամբանէն մնացած սեւ սալքարի մը վրայ կը գտնուի արձանագրութիւն մը որուն հնութիւնը մինչեւ 2-րդ դարը (Ն. Ք. Ք.) կրնայ բարձրանալ: Սակայն ուրիշ արձանագրութիւններ թոյլ կուտան լատիներէնի հնութիւնը Քրիստոսէ առաջ մինչեւ Գ. դարու վերջը տանելու: Լատին լեզուն, ինչպէս որ ան երեւան կուգայ

Կրկերոնի, Կեսարի, Վիրգիլիոսի, Որատիոսի, Ուիլղոսի եւ ուրիշներու գրչին տակ, Իտալիոյ եւ հռոմէական կայսրութեան գրաբարն էր, այսինքն գրական լեզուն. այնպէս որ ան մատչելի չէր ժողովուրդի բոլոր խաւերուն, ինչպէս հայ ժողովուրդի բոլոր խաւերուն անմատչելի էր Եզնիկի, Եղիշէի, Կորիւնի եւ ուրիշներու հայերէն բարբառը, հին հայերէնը կամ գրաբարը, որ զրի առնուեցաւ հինգերորդ դարու արշալոյսին: Մէկ քանի լատին հեղինակներ կը զանդատին որ Հռոմի ժողովուրդը, մանաւանդ կիները, լատիներէն — այսինքն իրենց գրած լատիներէնը — չեն գիտեր: Արդարեւ լատիներէնը մէկ քանի բարբառներու խառնուրդէն առաջացած գիտուն լեզու մըն է՝ քերականական բարդ օրէնքներով կաշկանդուած, իսկ ժողովուրդները — ո՛ր ժամանակի, ո՛ր կլիմայի ալ ըլլան անոնք — կը խրաչին լեզուական կաշկանդումներէն ու կ'ըմբոստանան անոնց դէմ: Լատիներէնի խնամի եւ անոր կազմութեան նպաստող բարբառներ էին՝ Ումբրեան (Umbri lingua) լեզուն, որ կը խօսուէր Ապենինի բարձրաւանդակին վրայ (ե որ ծանօթ է Եւգուբինեան Տախտակներէն), միջին Իտալիոյ՝ Սաբինեան (Sabinorum lingua), Պելլինգեան (Pelignorum lingua), Պիկլինեան (Picentis lingua), Մարսեան (Marsorum lingua), Սամնիեան (Samnitarum lingua), եւ այլ բարբառները, որոնց վրայ քիչ տեղեկութիւն կը գտնուի. Ոսկեան լեզուն (Oscorum lingua) որ կը խօսուէր հարաւային Իտալիոյ մէջ եւ որ ծանօթ է կարդ մը արձանագրութիւններով, որոնց զլխաւորն է Պանտիայի Տախտակը: Իտալիոյ հիւսիսային նահանգներու մէջ կը խօսուէր նաեւ Ետրուսկ լեզուն (lingua etrusca)՝ Ետրուրիոյ մէջ. Գալլերէնը, որ կեղտիկ բարբառներուն մաս կը կազմէր, յունարէնը՝ հարաւային յոյն գաղութներու մէջ:

Օգոստոսեան շրջանի լատիներէնը զօրեղ եւ հակիրճ է. ան լաւագոյն կերպով կ'արտայայտէ ինչ որ կ'ուզէ ըսել՝ բայց առանց աշխոյժի եւ երանդի. ան զիրութեամբ հոյակապ եւ փառայեղ է, բայց յունարէնի ո՛չ բառամթերքի հարստութիւնն ունի, ո՛չ դարձուածքի ազատութիւնը եւ ո՛չ ալ բնական, անպաճոյճ շնորհքը: Սքանչելապէս յարմար իրաւագիտութեան, ատենախօսութեան, փաստաբանութեան, լատիներէնը նուազ յարմար

էր բանաստեղծութեան, արուեստագէտներու քանի մը սերունդներու շնորհիւ, որոնց մէջ Վիրգիլիոս մեծագոյն եւ անգուղական վարպետի տեղը կը բռնէ, իշխելու, տիրապետելու համար կառուցուած լեզուն մրցումի մը տաւ, բանաստեղծութեան ոստանին մէջ, Եւլազայի փափուկ բարբառին հետ:

ՎԻՐԳԻԼԻՈՍԻ ԱԶԴԵՑՈՒԹԻՒՆԸ. — Վիրգիլիոս ահագին ազդեցութիւն գործեց իր ժամանակակիցներուն վրայ. այդ ազդեցութիւնն եղաւ գրական-գեղարուեստականի չափ եւ բնկերական, քանի որ անոր մտային արտադրութիւնները ոչ միայն բանաստեղծական եւ արուեստագիտական նոր եւ լայն հորիզոններ բացին, այլ եւ մեծապէս սատարեցին ներքին քաղաքական անցուղարձերէն գերազրդուած ոգիներու խաղաղումին: Վիրգիլիոսի մահէն յետոյ եկող բոլոր դրոշները (փիլիսոփայ, պատմագիր, բնագէտ, բանաստեղծ, թատերագիր) չովուականներու, Ուշակականներու եւ Ենէականի անմիջական շուքին տակ ծնան, զարգացան ու արտադրեցին՝ մինչեւ երգիծաբան Յուվենալիս (Junius Juvenalis) որ ծնաւ Քրիստոսի 60 թուականին եւ մեռաւ 127էն յետոյ (մահուան թուականը յայտնի չէ) եւ լատին մեծ բանաստեղծներու վերջինը եղաւ:

Քրիստոսի երկրորդ դարէն սկսած լատին հեթանոս գրականութիւնը անկման շրջանը մտնելով, յունական ոգին դարձեալ կը թափանցէ լատին գաղութեան մէջ, Վիրգիլիոս միայն բնորանին նախապատիւ հեղինակը կը մնայ:

Երրորդ դարու ընթացքին, մինչ կայսրութիւնը ճգնաժամային վիճակի մէջ տապալակելով, հեթանոս գրականութիւնը ամլութեան կը դատապարտուէր, քրիստոնէական գրականութիւն մը կը սկսի (լատիներէնով), ուր Վիրգիլիոսի բարձր արուեստին ազդեցութիւնը նկատելի է Կիրիլեցի Տերտուլիանոսի (Septimius Florens Tertullianus), Կիպրիանոսի (Caecilius Cyprianus) եւ Լակտանտիոսի (Caelius Firmianus Lactantius) գրութիւններուն մէջ: Զորքորդ դարուն Վիրգիլիոսի դպրոցին պատկանող հեղինակներն են՝

Սուամաքոս (Aurelius Symmachus)՝ հեթանոս հռետոր, Աւսոնիոս (Ausonius)՝ հռետոր բանաստեղծ, եւ Հիլարիոս, Սմերտիոս, Երոմիոս եւ մանաւանդ Օգոստինոս եպիսկոպոսները:

Հինգերորդ դարու սկիզբը (410) Հռոմ Բարբարոսներու ձեռքը կ'անցնի՝ Ալարիկի ղեկավարութեամբ, արեւմտեան Գոթերու (Visigoth) այս սարսափելի թագաւորը թաւանի տալով մինչեւ այն ժամանակ աշխարհի մայրաքաղաք ճանչցուած Հռոմը, քար ու քանդ ըրաւ զայն: Վիրգիլիոս, եւ անոր հետ լատին գասական գրականութիւնը, մէկ կողմէն բարբարոսներու հարուածներուն տակ, միւս կողմէն նորահաստատ քրիստոնէական կրօնքին նախանձաշուգուծեան, աներողականութեան եւ անիրաւախոհութեան շնորհիւ, գրեթէ մոռացութեան տրուեցաւ տասը դար, շրջան որ պատմութեան մէջ ծանօթ է Միջին դար յորջորջումով: Այս դարերու ընթացքին լատիներէնը Արեւմտաքի թէ՛ եկեղեցական եւ աստուածաբանական լեզուն էր եւ թէ՛ գիտուններու հաղորդակցութեան միջոցը: Նոյն դարերու ընթացքին, նախկին հռոմէական կայսրութեան բեկորներէն կազմուեցան նոր, ինքնագլուխ ազգեր, որոնցմէ շատերը ուսմիկ լատիներէնէ սերած բարբառներ կը դորձածէին, եւ ահա այսպէս կամաց կամաց զարգացան եւ, լատիներէնի ձեւաբանութեանն ընդորոշին հեռանալով, երեւան եկան Ուլի լեզուն կամ Ֆրանսերէնը, Ուլի լեզուն կամ Պրովանսալը, Իտալերէնը, Լադին (ladine) լեզուն, Սլաւներէնը, Պորտուգերէնը, Ռումաներէնը: Տասնըմէկ, տասերկու եւ տասներեքերորդ դարերը հին Ֆրանսերէնի ու պրովանսալի ոսկեդարերն եղան, այդ ժամանակամիջոցին ծագեցաւ բոլորովին ինքնատիպ գրականութիւն մը, քնարերգական շրնորհալի եւ փայլուն բանաստեղծութիւն մը, որուն կատարելագոյն օրինակն է Ռուանի երգը: Գերմանիա, Իտալիա, Սլաւոնիա իւրացուցին Ֆրանսայի գրական արտադրութիւնները՝ զանոնք թարգմանելով եւ կամ անոնց նմանելով: Այս դարերու մէջ գասական լատիներէնի ոտեղծագործական ազդեցութիւնը, կարելի է ըսել, ոչինչ է, որովհետեւ կրկերոնեան եւ Օգոստոսեան շրջաններու խոշոր գրողները, իրենց հեթանոսի հանդամանքով, անդունդում, դատապարտուած եւ արգիլուած էին այդ

կրօնամոլ դարերուն, ուր մարգիկ աստուածաբանական սնոտի վիճարանութիւններու մէջ աւելի արուեստ եւ աւելի հաճոյք կը գտնէին քան թէ գրական — գեղարուեստական որ եւ է երկի մէջ: Բացառիկ ուղեղներ սակայն — որոնց թիւը շատ չնչին է եղեր ամէն տեղ եւ ամէն ժամանակ, — գեղարուեստը կրօնական համոզումի հետ չչիօթելով, աւելի գաղտնի քան յայտնի կերպով, կ'օգտուէին հին դասական լատիներէնի ամենամեծ վարպետին՝ Վիրգիլիոսի՝ արտագրութիւններէն: Այսպէս Միջին դարու ամենամեծ բանաստեղծը, Դանտէ, զոր ոչ միայն իտալական այլ եւ եւրոպական նորագոյն բանաստեղծութեան հայրը կարելի է անուանել, համարձակեցաւ Վիրգիլիոսին իր վարպետն ու տէրը հռչակել. ա'ն է որ իր ձեռքէն բռնելով զինք մացուցեր է Դոն Խոթիսի եւ յետոյ առաջնորդած է Քաւարան:

Վերածնութիւնը, զարաւոր փոշիներու տակէն, հանեց դասական լատիներէնի գանձերը եւ նորագիտ Տպագրութեան շնորհիւ տարածեց անոնց բարիքները: Եւ ահա այսպէս Արեւմուտքը սկսաւ Լուիքետիոսը, Կիկերոնը, Վիրգիլիոսը, Որատիոսը, Եռվենալիսը, Լուկանոսը եւ միւս բոլոր լատին գրողները սորվիլ եւ անոնց հետեւիլ: Այնպէս որ Ժ. Գարէն սկսած մինչեւ այսօր, Արեւմուտքի մէջ չէ եղած քիչ թէ շատ ծանօթ գրական, գեղարուեստական, գիտական եւ նոյն իսկ քաղաքական դէմք մը, որ դասական մշակոյթներու (լատիներէն եւ յունարէն) արտագրութիւնը չըլլայ, Վիրգիլիոսի ազդեցութիւնը կրած չըլլայ:

Վիրգիլիոս նորագոյն բանաստեղծներու առաջինը եւ կատարելութեան ամենաշատ մօտեցողն է եղեր. ան սիրոյ զգացումն արտայայտեր է, սիրտը խօսել տուեր է ինչպէս Ռիասին. ան զգացեր է մեղամաղձութիւնը՝ ինչպէս ոտմանթիքները, որոնց նման ան սիրած է հնչականութիւնն ու երանդները: Ան ամենախորին գութը ցոյց տուեր է հանդէպ կեանքի բնական թշուառութիւններուն եւ բոլոր այն շարիքներուն զոր մարդոց յիմարութիւնը կը յարուցանէ, որովհետեւ ան տեսած էր աղէտներ, աւերակներ, կոտորածներ, զուլումներ:

★

Վիրգիլիոս ազդեցութիւն ունեցեր է եւ հայ գրականութեան վրայ: Հ. Արսէն Բագրատունիի «Հայկ Դիւցադն»ը Ենէականին շատ բան կը պարտի: Վարուժանի «Հացի երգեր»ը կը յիշեցնեն Հովուականներէն եւ Մշակականներէն զանազան գրուագներ:

Վիրգիլիոսի գործերը հայերէնի թարգմանուած են Հ.Ա.Բագրատունիին եւ Հ. Ե. Հիւրմիւզէն (գրաբար) եւ Հ. Ա. Ղազիկեանէն (աշխարհաբար). իսկ տողերս անորագրողը թարգմանած է Հովուականները, Մշակականները եւ Ենէականէն երկու Գիրք (բոլորը անտիպ) որոնց նմոյշները տեսնուեցան մեր նախորդ էջերուն մէջ:

Մ. Ս. ԴԱԻԻԹ — ԲԷԿ